

תוכן		מחיר	
דפים	מחיר	מחיר	מחיר
1-10	10,-	10,-	10,-
11-20	10,-	10,-	10,-
21-30	10,-	10,-	10,-
31-40	10,-	10,-	10,-
41-50	10,-	10,-	10,-
51-60	10,-	10,-	10,-
61-70	10,-	10,-	10,-
71-80	10,-	10,-	10,-
81-90	10,-	10,-	10,-
91-100	10,-	10,-	10,-

JUDAICA BULLETIN

Mededelingenblad van de Stichting Judaica Zwolle

Postbus 194, 8000 AD Zwolle

Internet: www.judaica-zwolle.nl E-mail: info@judaica-zwolle.nl

Verschijnt vier maal per jaar - ISSN 1384-9050

Jaargang 26, Nummer 3 / Nisan 5773 – April 2013

OPLAGE 330 EXEMPLAREN - ABONNEMENT € 8,00 - POSTGIROREKENING 259272

Besnijdenis / Engelen / Herdenken

Van de redactie

In deze aflevering van het Judaica Bulletin vindt u drie artikelen. De eerste behandelt een actueel onderwerp: het recente debat – aangezwengeld door Europese medici – over een verbod op de besnijdenis van jongens. Peter van 't Riet schreef er een bijdrage over waarin hij de grenzen van de godsdienstvrijheid illustreert aan de hand van..., juist, de joodse besnijdenis.

Eeuwenlang is de besnijdenis van joodse jongetjes – acht dagen na de geboorte – een onlosmakelijk deel van de godsdienstige identiteit van het jodendom geweest. Een serieuze beweging om de besnijdenis af te schaffen wegens gezondheidsrisico's of nadelige psycho-sociale gevolgen heeft het jodendom nooit gekend, omdat de besnijdenis met allerlei voorzorgsmaatregelen is omgeven en met grote zorgvuldigheid wordt uitgevoerd. Onduidelijk aan het hele debat is dus voor welk probleem zo'n verbod een oplossing is.

Het tweede artikel is de vertaling door Dick Broeren van een gedeelte uit het boek *The Disappearance of God, A Divine Mystery* van Richard Elliott Friedman over de verwarring die in sommige bijbelverhalen optreedt bij de verschijning van God: gaat het om een man, een engel of om God zelf? Friedman probeert in deze tekst een oplossing te vinden voor dit eigenaardige probleem.

Verder is er een artikel van Wim Neevel over herdenken en herinneren. Rode draad in dat artikel zijn de reizen die hij in gezelschap maakte door Oost-Europa om aandacht te besteden aan de "killing sites" van de Sjoa, de vaak onzichtbaar geworden plaatsen in die landen, waar grote aantallen Joden zijn omgebracht. Maar herdenken doe je niet alleen ver weg, ook dicht bij huis – zoals in Ommen – is herdenken mogelijk en zinvol.

In de Judaica-agenda treft u de openingsdatums en tijden aan van de tentoonstelling in de synagoge gedurende de komende maanden. We wijzen u op een optreden van het Zwols-joodse koor Kachol Lawan op zondagmiddag 14 april a.s.

We hopen dat we met deze aflevering weer een interessant nummer voor u hebben samengesteld.

Besnijdenisbank – Leeuwarden

Besnijdenis in het geding

Door Peter van 't Riet

Het is weer eens zover. Na de voorlopig mislukte aanval op de rituele slacht door politici voor wie het onderscheid tussen mens en dier aan het vervagen is, is onlangs onze medische stand in het geweer gekomen tegen de besnijdenis van jongens: niet eens alleen ontraden, maar zelfs verbieden is de mantra geworden. Besnijdenis zou medisch onverantwoord zijn en een ernstige schending van de lichamelijke integriteit van het kind betekenen, alsof dat laatste een medische categorie is waar artsen het laatste woord over moeten hebben. En veel verlichte, moderne, goed opgeleide en politiek correcte Nederlanders laten zich snel voor dit soort standpunten winnen. Religie is immers iets uit het verleden en alleen nog in vrijzinnige vormen achter de voor- en kerkdeur acceptabel. Maar gelukkig zijn er ook nog tegengeluiden.

In de NRC (1) schreef Rosanne Hertzberger, moleculair bioloog van beroep, een fraaie column waarin ze de opvattingen van antibesnijdenis-artsen ontleedt en de twijfelachtigheid ervan aantoonde. Die column begint met de woorden: “Toen we vorige keer dit gesprek moesten voeren – toen over rituele slacht – werd dieren-mishandeling als belangrijkste excuus ingezet om godsdienstvrijheid te beperken. Nu komt de besnijdenis van jongens weer eens ter tafel met het argument dat ouders geen onomkeerbare beslissingen mogen nemen voor hun kinderen.” Vervolgens laat Hertzberger zien tot welke absurditeiten het door betreffende medici bepleite verbod op onomkeerbare beslissingen van ouders over hun kinderen zal leiden: “In Nederland mag een ouder beslissen of een kind wordt geboren. [...] Een ouder mag het kind leren dat je alleen rauwe groente en zaden mag eten omdat je jezelf anders vergiftigt. [...] Een ouder mag een kind al zijn normen en waarden en geloof en angst en haat en liefde meegeven, opzettelijk of onopzettelijk, goedschiks of kwaadschiks. Een ouder geeft een kind zijn DNA en zijn opvoeding, zowel *nature* als *nurture*. Maar oh wee, als een ouder het kind laat besnijden. Want dat, dames en heren, is onomkeerbaar.”

Vervolgens bespreekt Hertzberger de aanleiding van het heropende debat over de besnijdenis van jongens. Die aanleiding: “... is het medische gebekvecht tussen Amerikaanse en Europese kinderartsen. Afgelopen maandag [18 maart] haalde de nieuwste Europese veldslag zelfs de voorpagina van deze krant [de NRC]. In het kort komt het hier op neer: Europese kinderartsen vinden dat besnijdenis meer nadelen heeft dan voordelen. Amerikaanse kinderartsen zien meer voordelen dan nadelen. De Amerikanen verwijten

de Europeanen slordig literatuuronderzoek te hebben gedaan. De Europeanen verwijten de Amerikanen aan culturele vooroordelen te lijden.” Daarna geeft Hertzberger haar eigen bevindingen op dit punt weer: “Bij het bestuderen van de publicaties ontdek je dat beide kanten een punt hebben. Er zitten nadelen aan besnijdenis: zoals het risico op doorgaans niet zulke ernstige complicaties. Er zou ook een culturele correlatie zijn tussen besnijdenis en seksuele problemen, ook al wordt de onderbouwing daarvan in het Amerikaanse weerwoord met de grond gelijk gemaakt. Er zijn ook voordelen: besnijdenis zorgt voor betere hygiëne en significant minder overdracht van een aantal soa's [seksueel overdraagbare aandoeningen] waaronder hiv in heteroseksueel geslachtsverkeer. Maar in de westerse wereld, waar dat soort hiv-besmettingen nauwelijks voorkomen en iedereen met grote regelmaat een douche neemt, zijn ook die voordelen van besnijdenis te verwaarlozen. Er is dan ook maar één belangrijke conclusie uit deze woordenwisseling te trekken: besnijdenis heeft nauwelijks [medische] voordelen, maar het zorgt ook niet voor een grote medische misstand.”

Terecht merkt Hertzberger op grond van bovenstaande op dat er dus geen enkele reden is voor artsen om over de jongensbesnijdenis een maatschappelijk en politiek debat te gaan voeren. Medische argumenten spelen immers nauwelijks een rol in deze zaak. En toch “blijven artsen zich er maximaal mee bemoeien, alsof niets anders dan geneeskunde doorslaggevend zou moeten zijn.”

Interessant is haar analyse van het verschil in benadering door Amerikaanse en Europese medici. “De reden dat Amerikaanse artsen zich in de discussie mengen is duidelijk: hun standpunt heeft directe gevolgen voor de financiële

vergoeding van besnijdenis uit publiek geld.” En: “Niet-medisch [noodzakelijke] besnijdenis is in de Verenigde Staten nog steeds een gewoonte die maar heel langzaam verdwijnt. Nog steeds wordt vijftig procent van de jongens, religieus of niet-religieus, bij geboorte besneden.” Een ridicule gewoonte volgens Hertzberger. In Europa gelden echter heel andere overwegingen: “De enige reden waarom bijvoorbeeld Nederlandse artsen al hun gewicht en autoriteit inzetten in de discussie, is omdat ze een besnijdenisverbod willen bewerkstelligen [...] op veel meer dan alleen medische gronden. Artsen spreken in ons land met net zoveel autoriteit over geneeskunde als dat ze een oordeel vellen over de lichamelijke integriteit van het kind, over godsdienstvrijheid en de reikwijdte van de zeggenschap van ouders over hun kinderen.” De medicus als hoeder van de maakbare samenleving over ons maakbare lichaam zou je kunnen zeggen. Is dat niet veeleer een culturele dan een medische component in hun standpunt?

“Des te komischer is het dus ook dat juist de Europese artsen hun Amerikaanse collega's culturele vooringenomenheid verwijten,” aldus Hertzberger. “Heus, culturele vooringenomenheid speelt mee bij die Amerikanen. Maar uit Europese hoek is het een bizar verwijt. De culturele component van het besnijdenisdebat is hier niet minder afwezig.” En dan legt Hertzberger de vinger op een zere plek in onze Noord- en West-Europese samenlevingen: “Nergens ter wereld vind je zoveel kritiek op gelovigen en afkeer van religie als in Noord-Europa, waar de auteurs vandaan komen. Dit is één van de meest atheïstische delen van de wereld. Hier staat de vrijheid om je anders te gedragen, andere levensstijlen, andere rituelen erop na te houden dan de geoorloofde atheïstisch gewoontes, continue onder druk.” Niet-medisch noodzakelijke besnijdenis wordt dan gezien als “een regelrechte mishandeling van het kind en een legitieme grond om op het ouderlijk gezag en de godsdienstvrijheid in te breken.” Ironisch besluit zij haar column met de woorden: “Maar gelukkig speelt die hele cultuur volstrekt geen rol in het oordeel van de artsen over besnijdenis. Dat [oordeel] is [immers] gebaseerd op puur medische gronden. Right.”

Hertzbergers analyse van het debat is verhelderend. De antibesnijdenisartsen gaan uit van een geheel ander mensbeeld dan het jodendom doet. In de grond van de zaak houden zij er een biologisch mensbeeld op na dat niet

alleen in de atheïstische kringen die Hertzberger bedoelt, wordt aangehangen, maar bijvoorbeeld ook in sommige kringen van moderne christenen. Veel christenen zijn de laatste decennia onder invloed van de secularisering de schepping, en daarbinnen de natuur, steeds meer gaan zien als “Gods biologische project” waarin de mens zo weinig mogelijk moet ingrijpen. Daarin hebben planten en dieren een “waarde in zichzelf” toebedeeld gekregen, onafhankelijk van hun relatie tot de mens en tot de rest van de wereld. Uiteindelijk wordt ook de lichamelijkeheid van de mens daarin als een “waarde in zichzelf” gezien, onafhankelijk van de relatie tot het geestelijke aspect van het menselijke bestaan. Ook wie het christendom inmiddels verruild heeft voor een natuurwetenschappelijk geïnspireerde werkelijkheidsopvatting, houdt niet veel anders over dan een biologische kijk op de natuur in het algemeen en op de lichamelijkeheid van de mens in het bijzonder. Met het geestelijke en ethische aspect van de mens hebben zowel de biologie als de andere natuurwetenschappen nooit goed raad geweten. Is het een wonder dat de besnijdenis in onze contreien wordt gezien als een beschadiging van de “heilige” natuur? Het is immers een religieus gebruik dat de algemene geldigheid van het biologische mensbeeld ondermijnt.

Het joodse mensbeeld heeft zich nooit laten verleiden tot een kijk op de natuur en op het menselijk lichaam als iets dat een “waarde in zichzelf” zou hebben. Want alles wat een “waarde in zichzelf” heeft, loopt het risico vergoddelijkt te worden, te worden verheven tot hoogste goed in het menselijk leven, iets waaraan de mens zich met hart en ziel moet toewijden. Ook de Tora als goddelijke openbaring van ethisch verantwoord leven heeft daar dan geen vat meer op. In het jodendom is de schepping, de natuur en ook de lichamelijkeheid van de mens weliswaar buitengewoon belangrijk, maar vooral als een onmisbare werkplaats om het creatieve proces vorm te geven dat God en mens sinds het begin van de schepping met elkaar zijn aangegaan. En het is nu juist de besnijdenis die als teken fungeert van deze verbondenheid van in het bijzonder de joodse mens met de God van de Tora (bijv. Genesis 17: 9-11), een ergernis voor de aanhangers van het biologische mensbeeld in onze streken die er overigens prat op gaan democratisch en tolerant te zijn.

Wil bovenstaande nu zeggen dat we alle godsdienstige praktijken van willekeurig welke godsdienst maar in ons land moeten toelaten?

Natuurlijk niet, ook de godsdienstvrijheid heeft haar grenzen. Godsdienstig geïnspireerde geseling, handafhakking, polygamie of weduwenverbranding behoren niet verdedigd te worden met een beroep op de vrijheid van godsdienst. De vraag is alleen: waardoor moet het grondrecht van godsdienstvrijheid dan worden begrensd? Door de overtuigingen van een beroepsgroep zoals de medische stand? Door politiek-maatschappelijke ideologieën of demagogisch optredende politici? Door de gedeelde meningen van toevallige meerderheden in het parlement? Of door een zorgvuldige inpassing van godsdienstige gebruiken in het humanitaire waardensysteem waarop de Nederlandse samenleving is gebouwd, een waardensysteem overigens dat voor een groot deel aan de Bijbel en daarmee aan de Tora en het jodendom is ontleend? Zo'n zorgvuldige afstemming binnen een omvangrijker humaan waardensysteem kan nu juist heel goed geïllustreerd worden met... de joodse besnijdenis!

In het standaardwerk 'Joodse rituelen en symbolen' schrijft rabbijn S.Ph. de Vries (2) daarover: "Op de achtste dag [vindt] als regel [de besnijdenis plaats]. Maar eerst moet vaststaan, wetenschappelijkerwijze gesproken vaststaan, dat het kind gezond is en van de kleine operatie niet alleen geen gevaar, maar ook geen nadeel zal ondervinden. Als het kind te teer is – zijn kleur is niet zoals deze behoort te zijn, er hapert iets aan de bloedsomloop of er zijn andere bezwaren welke de deskundige aanleiding geven om tot enig uitstel te adviseren – dan heeft er zonder meer geen besnijding plaats voordat de geneesheer het goed vindt. Er kunnen zelfs andere omstandigheden dan directe gezondheidsredenen tot uitstel leiden." Waarna De Vries een geval bespreekt van een gezin waarin door oorlogsomstandigheden een goede zorg voor het besneden kind in de ogen van de rabbijn en de besnijder niet gegarandeerd kon worden. Als uitstel nodig is, wordt de handeling zo spoedig mogelijk daarna verricht, zodra de omstandigheden weer zodanig zijn dat er geen gevaar voor nadelige gevolgen meer bestaat. Verder lezen we: "En het kan voorkomen dat een joodse jongen helemaal niet besneden wordt, nooit besneden mag worden. Dat is het geval, wanneer er reden bestaat om aan te nemen, dat het kind een haemophile kan zijn, tot een geslacht, tot een tak van een geslacht behoort van wat de volksmond 'bloeders' noemt. Dan is besnijding verboden."

Ook de handeling zelf is met de grootste zorg omgeven en mag alleen verricht worden door een

goed opgeleid en gecertificeerd *moheel* (besnijder). Alle maatregelen die vanuit hygiënisch oogpunt nodig zijn worden getroffen overeenkomstig de laatste medische inzichten. De Vries schrijft daar bijvoorbeeld over: "Eertijds en dat is nog niet eens zo lang geleden, bracht men de besnijdenis bij voorkeur naar de synagoge. [...] Maar de besnijdenis in de synagoge is bij ons niet meer gebruikelijk. Ook niet op Nieuwjaar en evenmin op de Grote Verzoendag. Het kind wordt tijdens de besnijding niet blootgesteld aan de volte en de atmosfeer in de synagoge en na de besnijding niet aan het vervoer door de open lucht. Met de voortschrijding der hygiënische wetenschap en haar eisen en met de ontwikkeling der aseptiek, hebben de maatregelen van voorzorg, die bij het verrichten van een besnijding in acht genomen moeten worden, zoals te begrijpen is, gelukkigerwijze in allen dele gelijke tred gehouden."

Of bovenstaande zorgvuldigheid ook betracht wordt bij jongensbesnijdenis in andere groeperingen dan de joodse, is mij niet in alle opzichten bekend. In het publieke debat over besnijdenis ontbreekt dit aspect geheel, omdat het nu eenmaal niet politiek correct is onderscheid tussen de godsdiensten te maken. Dan zou je immers van discriminatie beschuldigd kunnen worden? Maar er zijn wel degelijk verschillen. De islamitische besnijdenis bijvoorbeeld vindt plaats tussen de zevende dag (na de geboorte) en het vijftiende levensjaar, meestal bij jongetjes als ze al wat ouder zijn. Dan kan zij wellicht tot traumatische herinneringen leiden. Als dat op enige schaal zo zou blijken te zijn, zou men daartegen maatregelen kunnen overwegen. Voor de islam is de besnijdenis ook minder belangrijk dan voor het jodendom. Het is geen verplicht ritueel en de Koran schrijft het nergens voor (3). Bij joodse jongens zijn traumatische herinneringen aan hun besnijdenis niet aan de orde. Geen joodse man herinnert zich immers zijn besnijdenis op de achtste dag na zijn geboorte. Wel wordt hij door het besneden zijn steeds herinnerd aan het feit dat hij jood is. Dat sommigen dat op latere leeftijd niet leuk vinden, is naar voor hen, maar iedereen die godsdienstig is opgevoed, wordt bij allerlei latere gelegenheden in zijn of haar leven aan die godsdienst herinnerd, leuk of niet leuk. Geen reden echter om de godsdienstige opvoeding pas op het 18de levensjaar van start te laten gaan, ook niet om dat met de besnijdenis te doen.

De wens om een besnijdenisverbod in te voeren, waar een belangrijk deel van onze

medische stand zich momenteel zo sterk voor maakt, wordt dus meer ingegeven door hun eigen behoefte om hun biologische mensbeeld te beschermen en aan iedereen op te dringen dan door het bestaan van een werkelijk medisch of maatschappelijk probleem.

Noten

1. NRC Weekend 23/24 maart 2013, p. 3.
2. De Arbeiderspers, 1986, 4^e druk, p. 181 e.v.
3. Zie bijv. Wikipedia, bij: Circumcisie.

Hij heeft gevochten met God ... Hij heeft gevochten met een engel*

Door Richard Elliott Friedman

De voorstellingen die de meeste lezers van engelen hebben, zijn beïnvloed door de kunst van de Renaissance: vleugels, halo's, verstilde gezichten. Om te weten te komen wat er in de bijbelse teksten zelf wordt beschreven, moeten we de kenmerkende verhalen waar engelen in voorkomen kritisch bekijken.

De eerste expliciete vermelding van een engel in de Bijbel is in het verhaal van Abrahams weggevluchte bijvrouw, Hagar (Genesis 16). Hagar is alleen en zwanger, op de vlucht voor Abrahams vrouw, Sara. “En de engel van de Eeuwige vond haar bij de waterbron in de woestijn.” De tekst maakt niet duidelijk of Hagar de engel kan zien en hoe hij eruit ziet. De engel spreekt alleen, maar wat hij zegt is vreemd: “Ik zal uw nageslacht zeer talrijk maken, zodat het vanwege zijn menigte niet geteld kan worden” (Genesis 16:10). Het vreemde is nu dat dit eerder lijkt op de woorden van God dan die van de een of andere engel; het is een belofte Hagars nakomelingen, de Ismaëlieten, ergens in de toekomst ontelbaar talrijk te maken. Zo’n enorme controle over nationale bestemmingen over vele eeuwen heen wordt elders in de Bijbel niet aan engelen toegeschreven maar behoort veeleer tot de macht van God alleen. Om de verwarring nog groter te maken zegt de engel in het volgende vers, “want de Eeuwige heeft naar jouw kwelling gehoord.” Zo lijkt de engel eerst te spreken met de woorden van God en vervolgens, als hij refereert aan God in de derde persoon, met eigen woorden. Om het nog gecompliceerder te maken meldt de tekst dat Hagar “de naam van de Eeuwige aanriep die tot haar sprak ...” Dus de verteller die steeds de engel had aangewezen als de spreker, vertelt ons nu dat het in feite de Eeuwige was die tegen Hagar sprak.

Het merkwaardige is nu dat verscheidene bijbelverhalen waarin engelen voorkomen dit soort verwarrende momenten kennen, dat wil

zeggen, verwarring over de vraag wanneer nu de godheid of wanneer de engel aan het woord is of iets doet. De twee bekendste verhalen waarin deze verwarring voorkomt, zijn het verhaal van de drie bezoekers van Abraham en het verhaal van Jakobs worsteling met God. Het verhaal van Abraham en de drie bezoekers begint met de aankondiging, “En de Eeuwige verscheen aan hem bij de terebinten van Mamre” (Genesis 18:1), en het informeert ons aldus expliciet dat dit een verhaal wordt van een goddelijke verschijning aan Abraham. De vorm die de verschijning aanneemt wordt duidelijk in het volgende vers waarmee het verhaal begint:

“En hij hief zijn ogen op en zag, en daar waren drie mannen [Hebreeuws: *anasjiem*¹] die tegenover hem stonden. En hij zag en snelde naar hen toe vanuit de ingang van de tent en wierp zich op de grond en zei, “Mijn Heer, indien ik genade heb gevonden in uw (enkelvoud) ogen ga dan niet aan uw (enkelvoud) dienaar voorbij.”

Er staan drie mensen vóór Abraham, maar hij spreekt in het enkelvoud, dat wil zeggen tot één persoon, en hij zegt “Mijn Heer” (Hebreeuws: *adonaj*), een woord dat in de rest van de Bijbel alleen maar naar God verwijst. Een interpretatie van dit verhaal, die men wel heeft voorgesteld is, hoe vreemd het ook moge lijken, dat de drie bezoekers opgevat zouden kunnen worden als God

¹ Ik geef de uitspraak van de Hebreeuwse woorden min of meer fonetisch weer, omdat de wetenschappelijke notering deze woorden voor de meeste mensen onleesbaar maakt.

en twee engelen. Dit wordt door nog twee aanwijzingen in het verhaal ondersteund. In de eerste plaats golft de dialoog die volgt heen en weer tussen Abraham en de drie bezoekers. Aanvankelijk wordt van alle drie bezoekers gezegd dat ze spreken (Genesis 18:9). In het volgende vers is slechts een van hen, die niet nader wordt genoemd, aan het woord (18:10). En dan, een paar verzen verder, spreekt de Eeuwige Zelf, en de woorden die Hij spreekt identificeren Hem met de niet nader genoemde die eerder aan het woord geweest is (18:14). God schijnt dus inwisselbaar te zijn met een van de drie bezoekers.

In de tweede plaats meldt het verhaal vervolgens dat “die mannen keerden vandaar om en gingen naar Sodom, maar Abraham bleef nog staan voor de Eeuwige” (18:22). Dit lijkt de notie tegen te spreken dat de drie bezoekers God en twee engelen waren, omdat de bezoekers naar Sodom zijn vertrokken terwijl Abraham nog bij God staat. Maar het eerste vers van het volgende hoofdstuk, het beroemde verhaal van Sodom en Gomorra, begint met: “En de twee (of beide) engelen kwamen tot Sodom.” (Genesis 19:1). Slechts twee van de drie bezoekers reizen af naar Sodom – en Abraham staat nog steeds voor God! Op grond van dit tekstfragment heeft men beredeneerd dat God de derde bezoeker is.

Het is natuurlijk voor vele joden en christenen verwarrend deze tekst op deze manier te interpreteren; men heeft dan ook deze tekst vaak op een andere manier uitgelegd. Ik had mezelf óók wijs gemaakt dat dit het juiste standpunt was, maar nu verwerp ik het. Echter, voor we nu tot een conclusie proberen te komen, moeten we kijken naar het andere verhaal waarin verwarring bestaat over de God/engel-identiteit, het verhaal van Abrahams kleinzoon Jakob en zijn nachtelijke worsteling met een mysterieuze figuur.

Middenin het verhaal van Jakob en zijn strubbelingen met zijn tweelingbroer Ezau, gebeurt er iets dat vrijwel niets te maken lijkt te hebben met de rest van het verhaal. De nacht vóór Jakob met zijn broer Ezau geconfronteerd zal worden, de broer die hij twintig jaar eerder heeft bedrogen en die hij sindsdien niet meer ontmoet heeft, zondert Jakob zich af van zijn vrouwen en kinderen en brengt de nacht alleen door. En dan volgt deze raadselachtige episode:

“En Jakob bleef alleen achter, en een man worstelde met hem, totdat de dageraad aanbrak. En hij zag dat hij hem niet kon overwinnen, en hij raakte zijn heupgewricht aan, zodat het

heupgewricht van Jakob ontwricht raakte toen hij met hem worstelde. En hij zei: Laat mij gaan, want de dageraad is aangebroken. Maar hij [Jakob] zei: Ik zal u niet laten gaan, tenzij u mij zegent. En hij zei tegen hem: Wat is uw naam? En hij antwoordde: Jakob. En hij zei: uw naam zal voortaan niet meer Jakob luiden, maar Israël, want u hebt met God en met mensen gestreden, en hebt overwonnen. En Jakob vroeg en zei: Vertel mij toch uw naam. En hij zei: Waarom vraagt u naar mijn naam? En hij zegende hem daar. En Jakob gaf die plaats de naam Pniël [wat letterlijk betekent: “aangezicht van God”], want ik heb God gezien van aangezicht tot aangezicht, en mijn leven is gered.” (Genesis 32:25-31).

Nu lijkt dit verhaal op het eerste gezicht weer te gaan over een verschijning van God in de gedaante van een mens. Het woord ‘engel’ wordt niet genoemd. Het wezen – het wordt een ‘man’ genoemd – met wie Jakob heeft geworsteld, geeft Jakob de naam *jisraa’eel*, dat is: ‘hij die vecht met God’. Dit wezen zegt expliciet dat het gebeurt omdat Jakob heeft “gevochten met God” en met mensen. En Jakob noemt die plaats *pe-nie-eel*, d.i. ‘aangezicht van God’, en ook hij zegt dat dit zo is omdat hij God van aangezicht tot aangezicht heeft gezien. Ook weigert dit wezen zijn naam te geven als Jakob hem daarom vraagt, wat weer in overeenstemming is met de traditie die elders in de Bijbel is ontwikkeld, en die inhoudt dat God Zijn naam zo vroeg in de geschiedenis nog niet openbaarde aan een mens, maar dat pas later deed, in de generatie van Mozes (Exodus 3:13-15; 6:2-3). De tekst lijkt dus aan te geven dat het God is met wie Jakob wordt geconfronteerd. Toch is het niet helemaal zeker met wie Jakob vecht. Zelfs in een ander boek van de Bijbel wordt aangenomen dat het een engel was. In het boek Hosea verwijst de profeet Hosea naar het verhaal van Jakob, en hij noemt deze specifieke scène, die door de profeet als volgt wordt beschreven:

“En met zijn kracht vocht hij met God
En hij vocht met een engel en won”
(Hosea 12:4-5).

Hier, in de tweede regel, gebruikt de profeet dezelfde specifieke term als in het Genesisverhaal – hij “won” – en hij is van mening dat het een engel was waarvan Jakob won. Om de verwarring nog groter te maken verwijst de profeet in de eerste regel nog naar Jakob die met God heeft gevochten. In een welbekend, tamelijk frequent

fenomeen van de bijbelse Hebreeuwse poëzie, zijn twee versregels niet van elkaar gescheiden maar lopen parallel. Dat wil hier zeggen dat ze niet verwijzen naar twee afzonderlijke gevechten maar eerder een poëtisch beeld scheppen van één enkele gebeurtenis door middel van een ‘bicolon’, twee parallelle regels. Maar hoe kan dit? Hoe kan de dichter letterlijk in één adem zeggen, dat Jakob had gevochten met God en met een engel?

Het moge duidelijk zijn, in al deze bijbelse passages komt hetzelfde verwarrende element voor, een verwarring over een ogenschijnlijke overlapping tussen de godheid en engelen. Maar het is alleen verwarrend zo lang we ons engelen voorstellen als wezens die onafhankelijk zijn of los staan van God. Deze teksten geven aan dat engelen hier eerder opgevat worden als uitdrukkingswijzen van Gods aanwezigheid. Het consistente bijbelse concept van God is dat Hij onmogelijk gezien kan worden door een mens: “Geen mens zal Mij zien en leven” (Exodus 33:20), en dat Hij onmogelijk ‘geplaatst’ kan worden, waar dan ook: “De hemelen ... kunnen u niet bevatten” (1 Koningen 8:27). God kan zich, in dit concept, niettemin aan mensen bekend maken door een soort emanatie van het opperwezen die door mensen gezien kan worden. Het is een hypostase, een concrete uitdrukking van de goddelijke aanwezigheid, die niet op een andere manier voor en door mensen onder woorden valt te brengen. Wat iemand ziet als zo’n hypostase voor hem of haar verschijnt, ziet eruit als een “mens”, als een “man”. En het woord voor zoiets is “engel”. Zo kan Jakob dus een engel ontmoeten en toch zeggen: “Ik heb God van aangezicht tot aangezicht gezien.” En Abraham kan staan tegenover drie engelen en zeggen: “Mijn Heer”. En een engel kan Gods woorden spreken in de

eerste persoon of kan *over* God spreken in de derde persoon. En Hosea kan in een poëtische parallel zeggen: “Hij vocht met God ... hij vocht met een engel.” En dit is allemaal mogelijk omdat op een bepaalde manier een engel op zich een herkenbare zaak is, en het is ook op een bepaalde manier slechts een uitbeelding, een verbeelding van een goddelijke aanwezigheid in menselijke aangelegenheden. Je zou een parallel kunnen trekken met het thuis beluisteren van een orkest via elektronische apparatuur. Je kunt niet het hele orkest onderbrengen in je studeerkamer, maar je kunt naar het geluid luisteren dat afkomstig is van een echt orkest via de radio, een cassette of een CD; en nadat je er naar geluisterd hebt kan je zeggen dat je “het orkest gehoord hebt”. Als het concert op tv is geweest, kan je zelfs zeggen dat je “het orkest hebt gezien” – wat in zekere zin waar is maar ook niet waar. Wat je zag of hoorde, was niet het orkest, maar geluids- en lichtgolven die afkomstig waren van het orkest. Zo kunnen bijbelse personen ook engelen zien en horen en achteraf zeggen dat zij hun God gezien en gehoord hebben.

Om dezelfde reden is het onduidelijk wat de aard was van het vuur dat voorkomt in het verhaal van Gods verbond met Abraham. Het kan best een andere, visuele uitdrukking zijn van de in andere opzichten onzichtbare aanwezigheid van God, of het is misschien eenvoudigweg een teken of een symbool.

* Bovenstaande tekst is ontleend aan het eerste hoofdstuk van het boek *The Disappearance of God, A Divine Mystery* van Richard Elliott Friedman (Bath, 1997). De vertaling is van Dick Broeren.

JUDAICA-AGENDA – VOORJAAR 2013

14-4-2013 - **Tentoonstelling** "Geschiedenis van het joodse leven in en om Zwolle" inclusief rondleiding. Optreden van het **Zwols-joodse koor** Kachol Lawan. Stichting Judaica Zwolle. Plaats: Synagoge, Samuel-Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30 uur. Toegang: € 4,00 (jeugdigen met korting)

17-4-2013 - **Jom Ha'atmaotviering**. Viering van de onafhankelijkheidsdag van Israël. Voor de pauze: Inleiding door Ray Teyken, voorzitter Joodse Gemeente Zwolle. Na de pauze: Concert van dirigente Rineke de Wit met klein koor. Organisatie: Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle en Joodse Gemeente van Zwolle. Plaats: Synagoge van Zwolle, Samuel Hirschstraat 8. Aanvang: 19.30 uur.

12-5-2013 - **Tentoonstelling** "Geschiedenis van het joodse leven in en om Zwolle" inclusief rondleiding. Stichting Judaica Zwolle. Plaats: Synagoge, Samuel-Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30 uur. Toegang: € 4,00 (jeugdigen met korting)

9-6-2013 - **Tentoonstelling** "Geschiedenis van het joodse leven in en om Zwolle" inclusief rondleiding. Stichting Judaica Zwolle. Plaats: Synagoge, Samuel-Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30 uur. Toegang: € 4,00 (jeugdigen met korting)

14-7-2013 - **Tentoonstelling** "Geschiedenis van het joodse leven in en om Zwolle" met rondleiding. Voor plaats en tijd: zie bij 9-6-2013.

De behoefte aan herdenken en herinneren

Door Wim Neevel

Herdenken hoort bij het leven en zeker ook bij het jodendom, net als het vieren van feesten. Herdenken en vieren zijn de steigers van onze identiteit. Zonder herdenken raak je ontworteld. Iedereen moet zijn geschiedenis kennen en dus herdenken (1).

In de maand januari herdenkt Nederland de bevrijding van Auschwitz. De maand daarna volgt de herdenking van de Februaristaking bij het monument 'De Dokwerker'. Voor het herdenken van de Sjoa, het Hebreeuwse woord voor 'catastrofe', zijn meerdere momenten ontstaan. Nationaal is dat in Nederland 4 mei. De algemeen aanvaarde Joodse herdenkingsdag is *Jom Hasjoa ve Hagevoera*. Deze dag, die in Israël bij wet in 1953 zo werd vastgesteld, herdenkt de 'grote ramp' en de helden die zich verzetten. Wereldwijd is enige jaren geleden besloten om de dag van de bevrijding van Auschwitz tot *International Holocaust Remembrance Day* te bestemmen.

De verhalen over de Sjoa spreken steeds meer aan. *“De behoefte aan herdenken en herinneren, het vinden van een plek voor ieder individueel slachtoffer, neemt toe. (...) De Sjoa / Holocaust is een ijkpunt geworden. Herinneren is een taak”*, schrijft Joel Cahen in zijn column in het NIW (1).

“Men zegt wel dat geschiedenis wordt gemaakt door mensen die zich herinneren, herdenken en gedenken. Wij (...) zijn er diep van overtuigd geraakt dat deze vorm van individueel herdenken moet blijven bestaan, omdat het heel direct voldoet aan een van de basisbehoeften van mensen: het vertellen van hun verhalen aan medemensen.” Deze woorden schreef Rozette Kats, van het Bestuur Stichting Sobibor, in de Nieuwsbrief Yad Vashem van september 2012.

“Namen en persoonlijke gegevens van miljoenen Joodse slachtoffers zijn verzameld in een database van Yad Vashem, de gedenkplaats van Israël. Van wat ze dachten en voelden, van wie ze waren, is ons van de meesten niets bij gebleven. (...) Niet alleen hun leven moest immers vernietigd worden, ook hun stem moest worden gesmoord”, zeggen Erik Borgman en Liesbeth Hoeven in het artikel 'Gedenken is het gemis openhouden' (2). Hun eigenzinnige visie op herdenken is: In de herinnering aan de Sjoa gedenken we datgene wat ontbreekt. Gedenken is op deze manier het gemis openhouden, stilstaan bij wat ontbreekt. De Sjoa

mag niet alleen het einde van de menselijkheid betekenen, maar ook een realiteit waarin op ongekende manieren gestorven is **en niettemin is geleefd**. Gedenken is een gemis openhouden dat alleen gevuld kan worden door hun terugkeer, als een onvervuld verlangen naar een open einde.

In hun artikel gaan Borgman en Hoeven uitvoerig in op het leven van Selma Meerbaum-Eisinger (3), een jonge vrouw uit Czernowitz, thans Tsjernivtsi – een provinciestad in Oekraïne. Selma werd slechts achttien jaar oud. In haar gedichten vertelt ze van het leven onder de Sjoa. Zevenenvijftig gedichten schreef ze, waarin ze getuigde van hoop en liefde, opgetekend in een ontluisterende werkelijkheid. Het getto van de stad Czernowitz werd in 1942 'ontruimd'. Selma sterft op 16 december 1942 als gevolg van vlektyfus in het naziwerkkamp Michailowka, gelegen in het Bershad District.

De blaadjes waarop zij haar teksten schreef, werden op een wonderbaarlijke wijze gered van de vernietiging. Ruim tien jaar geleden werd Selma's dichtbundel ontdekt. Het draagt de titel *Ich bin in Sehnsucht eingehüllt* - 'Verlangen omhult mij'. Herman van Veen zingt als een troubadour, samen met Edith Leerkes, Selma's verhaal verder. Zo houden zij de herinnering aan deze jonge vrouw levend in concertzalen, kerken en synagogen. Zo confronteren zij leeftijdsgenoten met Selma's levenswil en angst. *“Het lezen en verklanken van gedichten van Selma Meerbaum-Eisinger en van welke andere getuige dan ook is een manier om hun plaats, waarvan zij met grote overmacht verstoten zijn maar die zij zelf dankzij hun teksten toch wisten in te nemen, vrij te houden”*(2).

Dankzij de nauwkeurige administratie van de nazi's weten we tamelijk precies wie waar gestorven is tijdens de Sjoa. Maar geldt dit ook voor **Oekraïne**? Oekraïne was ooit het land waar het Oost-Europese Jodendom bloeide, waar een rijk Joods leven te vinden was in talloze sjtetls (4). Het was de bakermat van het Chassidisme. Maar het was ook de plek waar Nazi-Einsatzgruppen

honderdduizenden Joden dwongen hun eigen massagraven te delven en hen aan de rand ervan doodschoten. Dit vergeten hoofdstuk van de Sjoa komt pas de laatste jaren langzaam aan het licht.

In oktober 2010 reisden we met een groep Nederlanders en een Belg door Oekraïne onder leiding van Koen Carlier die als veldwerker betrokken is bij het project 'Breng de Joden Thuis'. Onder leiding van een ervaren Oekraïens-Joodse gids trokken we door de voormalige sjtetls, langs vervallen Joodse huizen en synagogen, die soms op instorten stonden of zelfs compleet waren verdwenen. Een troosteloze aanblik. Overal zo'n beetje het zelfde verhaal: het grootste deel van de ooit zo levendige Joodse gemeenschap kwam om in de getto's en eindigde in een massagraf. Zo'n reis naar Oekraïne is dus geen standaard vakantie-reis. Het leed van de Sjoa is nog altijd niet geleden. In heel Oekraïne zijn nog zo ontzettend veel massagraven, zonder ook maar de kleinste herinnering aan de Joden die daar hun einde vonden.

Op maandag 4 oktober 2010 werd een eerste monument – met financiële steun uit Nederland – onthuld in het kleine plaatsje Florino – vlakbij het sjtetl Berschad – in het bijzijn van leerlingen van de plaatselijke school, twee overlevenden van het getto van Berschad, de burgemeester en andere provinciebestuurders, rabbijn Shaul Horowitz en ons reisgezelschap. De overlevenden van het getto vertelden over de verschrikkingen die destijds plaatsvonden, een bijzonder emotioneel verhaal. *“Door te luisteren kunnen wij het verleden niet veranderen, maar wel de toekomst”*, zo werd er gezegd. Ook werd het grote belang van het 'herinneren' onderstreept, want zonder herinnering is er geen toekomst. Zoals ook staat in Deuteronomium 4 vers 9: *“Wees gewaarschuwd en neem u zorgvuldig in acht, zodat u nooit vergeet wat u met eigen ogen hebt gezien, maar de herinnering daaraan levendig houdt en alles aan uw kinderen en kleinkinderen doorvertelt.”* Inmiddels zijn er, met financiële steun uit Nederland, al meer dan tien van zulke monumenten officieel onthuld.

Er liggen in Oekraïne zo onvoorstelbaar veel mensen zonder naam in massagraven, zonder dat iets aan hen herinnert. Zo'n 1,7 miljoen mensen zonder naam. Nog steeds vindt men nieuwe, onbekende massagraven. In 1998 is de ITF, de *internationale taskforce voor onderwijs, herdenking en onderzoek naar de Holocaust*

opgericht. De 28 landen die hierin samenwerken doen onderzoek naar de 'killing sites' die zich met name in Oekraïne, Wit-Rusland en Hongarije bevinden. De afgelopen twintig jaar zijn al veel executieplaatsen en massagraven teruggevonden en gemarkeerd. *“Het is belangrijk dat mensen beseffen dat de Holocaust niet alleen over concentratiekampen gaat”*, zegt de Nederlander en lid van de ITF, Karel de Beer, in het artikel 'Meer aandacht voor vergeten Holocaust-plaatsen' (5). Met het identificeren van 'killing sites', door daar een plaquette aan te brengen en een herdenking te organiseren, wordt de lokale bevolking aan haar eigen geschiedenis herinnerd.

Om landen als Oekraïne en Wit-Rusland over de streep te trekken valt niet mee, omdat het verleden pijnlijke herinneringen bevat, zoals aan het bloedbad in Babi Jar (Oekraïne) waarbij in 1941 zeker 100.000 Joden om het leven zijn gebracht. *“Landen moeten in het reine komen met hun eigen geschiedenis. Lastig daarbij is dat heel veel mensen de feiten niet kennen of door een recentere bril kijken”*, aldus Karel de Beer.

Op 12 maart 2013 zongen we bij de cursus 'Pesach : Feest van bevrijding' – van onze Stichting Judaica – de volgende woorden: *“She lo echad bilvad amad aleinoe lechaloteinoe”*, “want het was niet één die tegen ons is opgestaan om ons te vernietigen”, *“ela shebechol-dor wador omdiem aleinoe lechaloteinoe”*, “maar in iedere generatie zijn ze tegen ons opgestaan om ons te vernietigen”. Op beide seideravonden – 25 en 26 maart – zullen in menig Joods gezin diezelfde indringende woorden geklonken hebben.

“Vanaf de eerste zondag na Pasen reizen miljoenen Oekraïners en anderen in de Slavische wereld – gelovig en niet-gelovig – naar hun geboortedorp. Een jaarlijks terugkerende *sentimental journey* naar de wortels, naar oma, naar de voorouders. Een reis in de eigen geschiedenis. (...) Waar anders speelt een Herinneringsdag in Oekraïne zich af dan op de begraafplaats? En hoe anders dan met een overdadige maaltijd? U leest het goed. Er wordt gegeten bij de graven van de dierbaren. Begraafplaatsen in Oekraïne staan dan ook vol met vaste tafels. Soms één per graf, soms per familie. En ja, er wordt ook gedronken” (6). Over tegenstellingen gesproken!

Wij, als reisgezelschap, ontmoetten nog enkele andere Joden die de Sjoa in Oekraïne aan den lijve

hadden meegemaakt. Deze oude mensen hadden als kind in de getto's gezeten. Gewoon opgesloten in een deel van het dorp zonder voedsel of drinken. De omstandigheden waren erbarmelijk. Hier geen gaskamers, maar uitputting op alle fronten. Ziekte, geen kleding, overvolle onderkomens, en de dood die dagelijks tientallen slachtoffers eiste. De doden werden in een massagraf gedumpt. Begraven kun je het niet noemen. Enkele van die graven bezochten we samen met de overlevenden. Wat er dan door je heen gaat is eigenlijk niet in woorden weer te geven. Rita bijvoorbeeld wist waar haar moeder lag. Daar, onder de aarde waar wij overheen wandelden. Hier lagen honderden kinderen, die niets anders van het leven hadden gezien dan ellende, en uiteindelijk de dood. Maar Rita was ook ontzettend dankbaar dat wij uit Nederland naar deze plek kwamen, naar dit enorme massagraf. Samen met nog enkele andere hoogbejaarde overlevenden van de Sjoa onderhoudt zij deze plekken in het bos. Er staat een hek omheen en enkele keren per jaar gaan ze hier naartoe. De verschrikkingen die zijn gebeurd, vinden ze te belangrijk, ze mogen niet vergeten worden, ze willen er elke keer weer over vertellen. Opdat ook wij niet vergeten.

Maar wat als deze laatste overlevenden er niet meer zijn? Wie zorgt er dan voor de herinnering aan dat verleden? Daarom is er haast geboden met het opsporen van die 'killing sites' en het aanbrengen van plaquettes of het onthullen van monumenten. Voor al die Joden die wij tijdens onze reis hebben ontmoet was onze aanwezigheid daar een lichtpuntje. Een teken van hoop dat er in de toekomst, wanneer zij er niet meer zijn, mensen zullen zijn die anderen herinneren aan deze afschuwelijke periode, deze zwarte bladzijde uit de geschiedenis.

Als bestuurslid van de Stichting Herdenking Joods Ommen (SHJO) ben ik nauw betrokken geraakt bij de herdenking van de weggevoerde Joodse Ommenaren. Als vervolg op de herdenkingstocht van 3 oktober 2012 – precies 70 jaar na de wegvoering van het merendeel van de Joodse medeburgers – werden op maandag 4 maart 2013 de 27 Stolpersteine gelegd bij de 8 voormalige adressen van de weggevoerde Joden. Bijna 100 mensen waren hierbij aanwezig, waaronder ongeveer 40 kinderen. Op de eerste locatie sprak opperrabbiijn Jacobs een gebed uit. Na het gebed lazen kinderen de namen van de laatste Joodse

bewoners en vervolgens legde Gunter Demnig – initiatiefnemer van het Stolpersteineproject – daar de stenen. Tenslotte werden er lichtjes geplaatst en rozen gelegd. Op 9 april werd door de stichting een brochure gepresenteerd, waarin de wandelroute wordt beschreven die voert langs deze acht voormalige woonadressen van deze weggevoerde Joodse medeburgers, langs de voormalige synagoge en de Joodse begraafplaats.

Die datum van 9 april 2013 is bewust gekozen: 70 jaar geleden liepen de laatste zes Joodse Ommenaren – rabbi Cohen en zijn vrouw, alsmede het gezin van slager Vomberg – naar het station van Ommen. Ook negen Joodse leerlingen van de Quakerschool in Eerde waren daarbij. Een half jaar na de eerste wegvoering was die oproep gekomen voor de overige Joden. Zij moesten zich voor 10 april 1943 melden in kamp Vught. De familie Van Gelder en De Haas waren inmiddels ondergedoken. En zo reisden op 9 april vijftien Ommenaren met de trein naar Vught om via Westerbork te worden gedeporteerd. De families Vomberg en Cohen werden op transport gesteld naar Sobibor en direct na aankomst vermoord resp. op 14 en 28 mei. Ook geen van de negen leerlingen van de Quakerschool Eerde keerde terug.

Op 8 augustus 1941 stond er een klein familiebericht in het Joods Weekblad. Slager Levie Vomberg en zijn vrouw maken de bar-mitswa bekend van hun oudste zoon Manuel Mozes. De volgende dag zou Manuel immers dertien jaar worden en dat is in de joodse gemeenschap de leeftijd dat een jongen religieus volwassen wordt. De dienst is volgens de advertentie op 'sjabbat qodesj Parasjat Ekev', dat was op 23 Av 5701 = 16 August 1941. Nu weten we dus ook dat op 16 augustus 1941 de laatste bar-mitswa in de synagoge van Ommen werd gevierd.

Op de vooravond van vertrek van zijn gezin naar Polen laat Levie Louis Vomberg via een briefkaart

weten dat hij zijn vrienden “*op deze wereld niet meer terug zal zien*”. Pas in november 1947 kwam er bericht van het Rode Kruis dat het gezin Vomberg in 1943 in Sobibor was omgebracht.

V.l.n.r.: Mozes, Racheltje (Vomberg-Vos), Levie Vomberg en Manuel.

Afgelopen 2 maart was het precies zeventig jaar geleden dat vanuit Westerbork de eerste trein vertrok naar het vernietigingskamp Sobibor. Die datum markeert het begin van een herinneringsjaar. In de loop van enkele maanden brachten in totaal negentien van deze transporten ruim 34.000 Joden naar dat kamp op de grens van Polen en Oekraïne.

En zo sta je daar dan op dinsdag 7 augustus 2012 - met al je gedachten en herinneringen – op die onheilsplek, het vernietigingskamp Sobibor, samen met rabbijn Lody van de Kamp en nog andere reisgenoten. Een groot deel van het terrein voor het kleine gebouwtje, waarin de foto's hangen over het kamp zelf, is afgezet met rood-witte linten. Er moet een nieuwe expositieruimte komen. Het onderzoek moet aantonen wat de beste plaats daarvoor is. Tijdens het afgraven van de bovenlaag van een deel van het gebied komen voorwerpen te voorschijn die zo'n zeventig jaar geleden in de bagage zaten van die 175.000 mensen die daar zijn omgebracht.

Jorim Chaimi, een van de twee archeologen vertelt over iets dat hij ons wil laten zien. Uit een koffer haalt hij twee plastic zakjes. Uit het ene zakje komt een glazen potje met een roestig dekseltje te

voorschijn. Jorim wijst op een woordje dat in het glas is verwerkt: 'Inhoud 340 cl'. “From Holland”, zegt hij ernstig. Ja, een glazen pot, gemaakt van glas uit Leerdam. Jorim Chaimi uit Israël is sinds 2007 betrokken bij opgravingen in Sobibor, samen met zijn Poolse collega Wojciec Mazurek. Het project is een samenwerkingsverband tussen Israël en Polen, waarbij ook plaatselijke bewoners, veelal jongeren, zijn betrokken. Zo heeft het ook nog een educatief doel. Sinds 2001 wordt er omzichtig archeologisch onderzoek gedaan op de plaats waar het kamp zich moet hebben bevonden. Maar graven ligt hier gevoelig en staat onder toezicht van het rabbinaat in Warschau. “Maar ik heb nog wat”, zegt Jorim. Voorzichtig opent hij het tweede zakje. Op zijn hand ligt een heel klein muntje. “Dit hebben we vanochtend, net voordat jullie kwamen, gevonden”. Het muntje glinstert in de zon: '10 cent 1941'. Chaimi draait het dubbeltje om: 'Wilhelmina, Koningin der Nederlanden'.

Al dit speurwerk leidde al eerder tot de ontdekking van wat de Duitsers de ‘Himmelfahrtstrasse’ (‘Weg naar de Hemel’) noemden, het pad dat de gevangenen aflegden op weg naar de gaskamers. Nu kom je er veldkeien tegen met daarop bordjes met namen en teksten. Zo lezen we: *'Hun stemmen klinken zacht, steeds verder weg in de tijd, maar nooit zullen ze verstommen.'* Achterin het bos op een open plek is een grote asberg afgedekt met zand om het verstuiwen tegen te gaan. Op de rand van die asberg zien we een witte armband liggen met daarop in blauw de davidster.

Herdenken is goed. In herinnering houden is meer dan waardevol.

Noten en bronnen

- (1) Joel Cahen, directeur Joods Historisch Museum in 'Stelling van deze week' uit 'NIW' 01-02-13.
- (2) Uit 'Volzin' 27-04-12.
- (3) De toegevoegde naam Eisinger was de naam van haar stiefvader.
- (4) Sjtetl = Oost-Europees Joods dorp, stadje.
- (5) Uit 'Trouw' 28-11-11.
- (6) Uit het artikel 'Fysieke rituelen, grote hartstochten' in 'Volzin' 08-06-12.

COLOFON

Het Judaica-Bulletin is een uitgave van de Stichting Judaica Zwolle, Postbus 194, 8000 AD Zwolle. Het verschijnt vier maal per jaar. De abonnementsprijs bedraagt € 8,00 per jaar, over te maken na ontvangst van een factuur. Een abonnement kan men aanvragen via info@judaica-zwolle.nl.

De Stichting Judaica Zwolle stelt zich ten doel de verspreiding van kennis over de joodse godsdienst, taal, geschiedenis en cultuur. Zij streeft dit o.a. na door het organiseren van cursussen, studiedagen, tentoonstellingen, etc. in de synagoge van Zwolle.

Het bestuur van de Stichting Judaica Zwolle bestaat uit de volgende leden:

- J.J. Dekker (secretaris)
- Mw. R.J.S. Hamburger (coördinator rondleidingen en tentoonstelling)
- Mw. J.J. Hansma (bibliothecaris)
- Mw. J. van Harten-Wondergem (administrateur)
- D. Klasen (cursuscoördinator)
- W.H. Neevel (voorzitter)
- Mw. S. Prins (penningmeester)

De Stichting geeft jaarlijks een folder uit over haar activiteiten. Deze folder kan worden aangevraagd bij de administrateur mw. J. van Harten-Wondergem (038-4651347) of via ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl. Actuele informatie over de cursussen, de Judaica-agenda en andere activiteiten van de Stichting is te vinden op de website: www.judaica-zwolle.nl. De bibliotheek van de Stichting wordt beheerd door mw. J.J. Hansma.

De Stichting heeft een tentoonstelling ingericht op het voormalige vrouwenbalkon van de synagoge van Zwolle, Samuel Hirschstraat 8, met als thema 'Joods leven in en om Zwolle'. Deze is eenmaal per maand op zondag geopend van 13.30-16.00 uur (zie voor de datums de Judaica-agenda in dit bulletin). Dan wordt er vanaf 14.00 uur ook een rondleiding verzorgd.

De Stichting werkt bij gelegenheid samen met: de Joodse Gemeente Zwolle, Stichting Voortbestaan Synagoge Zwolle, Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle, en andere regionale en landelijke organisaties met een soortgelijke doelstelling.

Giften voor het werk van de Stichting Judaica Zwolle zijn aftrekbaar voor de inkomstenbelasting en kunnen worden overgemaakt op girorekening 259272 t.n.v. Stichting Judaica Zwolle te Zwolle.

VOLGENDE BULLETIN

Het volgende bulletin verschijnt 1 juli 2013. Kopij dient uiterlijk in de tweede week van juni te zijn ingeleverd via info@judaica-zwolle.nl.

DE ADMINISTRATIE

De administratie van de Stichting Judaica Zwolle wordt verzorgd door Mieke van Harten-Wondergem te Zwolle. Zij is te bereiken via tel.nr. 038-4651347 of via ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl.

JUDAICA BULLETIN

De redactie van het Judaica Bulletin bestaat uit: Peter van 't Riet en Wim Neevel. Verspreiding: Geesinus en Astrid Kruithof.

TENTOONSTELLINGSCOMMISSIE

De tentoonstellingscommissie bestaat uit: Riwkah Hamburger (voorzitter), Hanneke Brem, Michel Canter, Marguerite Groot-Segond, Jaap Hagedoorn, Rosa Lemstra, Elmer Lugtigheid (PR), Ingrid Petiet, Astrid Rodrigues Pereira, Caroline Rouwendal-Estoppey.

WERKGROEP CURSUSSEN

De werkgroep cursussen bestaat uit: Johan Dekker (secretaris), Arie Driesprong, Henrike de Graaf, Riwkah Hamburger, Jeannette Hansma, Mieke van Harten-Wondergem, Dick Klasen, Wim Neevel (voorzitter), Wil Wolters.

BEHEER E-MAIL

De mailbox info@judaica-zwolle.nl van de stichting wordt beheerd door Lidy van Dam. Via dit e-mailadres kan men toezending van het cursusprogramma of andere informatie vragen.

RONDLEIDINGEN IN SYNAGOGES

Rondleidingen in de synagoge van Zwolle met bezoek aan de tentoonstelling voor groepen van meer dan 15 personen kunnen worden aangevraagd via info@judaica-zwolle.nl. Entree: € 4,00 voor volwassenen (kortingen voor jeugdigen).

CURSUSPROGRAMMA 2012-2013

Het afgelopen cursusseizoen is succesvol verlopen. Alle cursussen zijn doorgegaan en hebben een flinke tot redelijke bezetting gehad.

CURSUSPROGRAMMA 2013-2014

Het cursusprogramma voor 2013-2014 is momenteel in de maak. Het zal in de loop van de maand juni worden gepubliceerd op onze website www.judaica-zwolle.nl. Daarna zal ook de cursusfolder weer worden bezorgd en via de elektronische nieuwsbrief wordt u verder op de hoogte gehouden.